

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Ivan Illich
POTREBE
1990.

Ivan Illich, „Needs“, Wolfgang Sachs (ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, Zed Books, New York, 1992, 1999, 2010, str. 95–110.

Priredio, uz razne korekcije i dopune, AG (2021), na osnovu ranijeg prevoda Ljubice Stanković iz izdanja Wolfgang Zaks, *Rečnik razvoja*, Svetovi, Novi Sad, 2001, Ivan Ilić, „Potrebe“, str. 145–161.

NA KORICAMA:
Reklama za frižider („Kelvinator“), iz 1937.

<http://anarhija-blok45.net>
aleksa.golijanin@gmail.com

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

Ivan Ilić

POTREBE

„Potrebe koje je ples na kiši razvoja rasplamsao...
verovatno su najpodmuklije zaveštanje koje je
razvoj ostavio za sobom.“

„Potrebe koje je ples na kiši razvoja rasplamsao nisu samo opravdanje za pustošenje i trovanje zemlje; one su delovale i na dubljem nivou. One su preobrazile ljudsku prirodu. Preoblikovale su um i razum *homo sapiensa* u um i razum *homo miserabilisa*. 'Osnovne potrebe' verovatno su najpodmuklije zaveštanje koje je razvoj ostavio za sobom.“

„Pod velikom težinom novih struktura, kulturni kamen temeljac siromaštva ne može ostati netaknut; on se lomi. Ljudi su prisiljeni da žive na krhkoj pokorici, ispod koje vreba nešto potpuno novo i nehumano. U *tradicionalnom siromaštvu*, ljudi su mogli računati da će pronaći neki kulturni oslonac. I uvek je postojao neki osnovni nivo u koji se moglo uzdati, kao u slučaju bespravnih stanara ili prosjaka. *S ove strane groba niko nije mogao potonuti*. Pakao je bio prava jama koja je čekala posle smrti, ali samo one koji nisu delili sa siromašnima u ovom životu. To više ne važi. Modernizovani otpadnici nisu ni prosjaci ni skitnice. Oni su žrtve potreba koje im je pripisao neki od 'podvodača siromaštva'. Pali su ispod granice siromaštva, i iz godine u godinu imaju sve manje šanse da se ponovo uzdignu iznad te granice i zadovolje potrebe koje sada sami sebi pripisuju.“

Uvod	3
Ni nužnosti, ni želje	6
„Potrebe“ u diskursu razvoja	9
Pod maskom saosećanja	19
Od potreba do zahteva	23
Bibliografija (Izbor i komentari: Ivan Ilić)	27

Michelangelo Antonioni, *Zabriskie Point*, 1970, finale.

Potrebe

Ivan Illich (1926–2022), Cuernavaca, 1976.

OSTALI TEKSTOVI:

<http://anarhija-blok45.net>

<http://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/ivan-illich>

UVOD

Bez obzira gde putujete prizor je isti. Svet je pretrpan ras-hladnim kulama i parkinzima, agrobiznisom i ogromnim gradovima. Ali sada, kada se razvoju bliži kraj – ispostavilo se da je Zemlja bila pogrešna planeta za takvu građevinu – projekat rasta se ubrzano pretvara u ruševine, u starudiju, s kojom moramo naučiti da živimo. Još pre dvadeset godina primećeno je da su se posledice obožavanja rasta pokazale „suprotne očekivanjima“. Magazin *Time* ih danas iznosi u apokaliptičnim pričama s naslovne strane. Niko ne zna kako živeti s tim novim, zastrašujućim jahačima apokalipse, kojih ima znatno više nego četiri – klimatskim promenama, genetskim iscrpljivanjem, zagađenjem, slomom različitih imuniteta, podizanjem nivoa mora i milionima izbeglica. Čak i kada se ta pitanja postave, zatićemo se u nemogućoj dilemi, da li da se prepustimo panici ili cinizmu. Ali mnogo gori od preživljavanja s tim promenama životne sredine jeste užas življenja s naviknutošću na potrebe koje je ustanovilo razdoblje četvorodecenijskog razvoja. Potrebe koje je ples na kiši razvoja rasplamsao nisu samo opravdanje za pustošenje i trovanje zemlje; one su delovale i na dubljem nivou. One su preobrazile ljudsku prirodu. Preoblikovale su um i razum *homo sapiensa* u um i razum *homo miserabilisa*. „Osnovne potrebe“ su možda najpodmuklije zaveštanje koje je razvoj ostavio za sobom.

Preobražaj je trajao nekoliko vekova. U tom periodu, izvesnost je bila ukorenjena u promeni, koja se ponekad nazivala progresom, ponekad razvojem, a ponekad rastom. U tom sekularnom procesu, ljudi su tvrdili da su otkrili „resurse“ u kulturi i

LIFE, 19. XI 1951: prosečna američka porodica (Czekalinski, Klivlend), s godišnjom zalihom osnovnih životnih namirnica. Članak je trebalo da ilustruje koliko se čak i sasvim prosečna američka porodica, u vreme kada je to obično podrazumevalo bračni par s dvoje dece i samo jednu platu, dobro hrani.

prirodi – u onome što je bilo njihovo zajedničko dobro – i pretvorili ih u ekonomske vrednosti. Istoričar oskudice pripoveda priču. Kao što se umućena pavlaka iznenada pretvara u puter, tako se i *homo miserabilis* nedavno pojavio, gotovo preko noći, iz mutacije *homo economicusa*, glavnog junaka oskudice. Posleratna generacija bila je svedok te promene u ljudskoj prirodi, od običnog čoveka do čoveka *potreba*. Polovina svih pojedinaca rođenih na zemlji kao *homo* pripada toj novoj vrsti.

Arheološka procena je da ukupan broj odraslih pojedinaca *homo sapiensa* koji su ikada živeli ne prelazi pet milijardi. Oni su živeli od vremena slika lova iz pećine Lasko, iz mlađeg

Isto tako, radovi W. R. Arney & B. Bergen, *Medicine and the Management of Living*, University of Chicago Press, 1984. i D. Haraway, „The Biopolitics of Post-modern Bodies: Determinations of Self in Immune System Discourse“, *Differences*, 1 (1989), str. 3–43, obezbeđuju oruđa koja mogu poslužiti u analizi fenomena medikalizacije planete.

Suptilne i asimetrične odnose moći koji se podrazumevaju u konceptu potreba jasno je uočila Simon de Bovoar u knjizi *Drugi pol* (Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe*, Gallimard, Paris, 1949, „Introduction“): „U odnosu gospodara i roba, gospodar *ne ističe* svoju potrebu za drugim; on ima moć da zadovolji tu potrebu i ničim je ne posreduje; s druge strane, rob, u svom zavisnom položaju, u nadi ili iz straha, potpuno internalizuje potrebu za gospodarom; hitnost potrebe, čak i kada je kod obojice jednaka, uvek radi u prilog ugnjetača, a protiv ugnjetenog.“

1990.

sophy (Oxford, Blackwell, 1968). U sličnom maniru, objavio sam određeni broj eseja, naročito u knjizi *Towards a History of Needs* (New York, Pantheon, 1978).

Iznenadno oživljavanje rasprave o potrebama tokom šezdesetih godina dvadesetog veka bilo je odgovor na vrednosno neutralan pristup ortodoksne sociologije. Prvi su je pokrenuli C. W. Mills i G. Myrdal u političkoj ekonomiji, a nastavili A. Maslow i E. Fromm sa stanovišta psihološke antropologije. Sva četvorica autora centralni značaj pridaju stavu mladog Marksa, nasleđu koje je detaljno analizirano u A. Heller, *The Theory of Needs in Marx*, London, Allison and Busby, 1976. Zahvaljujući toj tradiciji, izraz „osnovne potrebe“, kada se koristio u diskursu razvoja, mogao je da zvuči humano. P. Streeten, *Development Perspectives*, London, Macmillan, 1981, i J. Galtung, „The Basic Needs Approach“, u K. Lederer et al. (eds.), *Human Needs: A Contribution to the Current Debate*, Königstein: Athenaenum, 1980, str. 55–128, bili su glasovi od autoriteta, dok B. Wisner, *Power and Need in Africa*, London, Earthscan, 1988, ukazuje na duboku ambivalentnost „strategija“ koje su se sprovodile pod tom parolom. U svakom slučaju, izgleda da se o „osnovnim potrebama“ ne može govoriti bez podrazumevanja robno orijentisane ljudske prirode. To je snažno zastupala M. Gronemeyer, u *Die Macht der Bedürfnisse*, Reinbek, Rowohlt, 1988. M. Ignatieff, *The Needs of Strangers*, London, Chatto, 1984, briljantno je ukazao kako je „potreba“ izraz za označavanje moralnih odnosa između ljudi koji su jedni za druge stranci.

Da bi se razumelo kako se potrebe danas pretvaraju u zahteve, da bi odgovarale mentalnoj konstrukciji sistemskog razmišljanja, vredi pogledati uvide iz J. D. Bolter, *Turing's Man: Western Culture in the Computer Age*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1984, i M. Berman, *Coming To Our Senses: Body and Spirit in the Hidden History of the West*, New York, Simon & Schuster, 1989.

kamenog doba, do godine kada je Pikaso šokirao svet užasom Gernike. To su desetine hiljada generacija koje su živele hiljadama različitih životnih stilova i govorile nebrojeno mnogo različitih jezika. To su bili arktički narodi i stočari, Rimljani i Moguli, pomorci i nomadi. Svaki način života je na različit način zaokruživao jedan uslov da se bude ljudsko biće: oko motike, vretena, drveta, bronzne ili gvozdene oruđa. Ali u svakom od tih slučajeva, biti ljudsko biće značilo je zajedničko pokoravanje vladavini nužnosti na određenom mestu, u određenom vremenu. Svaka kultura je tu vladavinu nužnosti prevodila u drugačiji idiom. A svako shvatanje nužnosti izražavalo se na drugačiji način, bilo u sahranjivanju mrtvih ili isterivanju strahova. Ta ogromna raznolikost kultura svedočaštvo je plastičnosti želje i čežnje, koja je imala drugačiji ukus za svakog pojedinca i za svako društvo. Mašta je navela Tongance da u kanuima pređu hiljade milja okeana. Ona je navela Tolteke iz Meksika da sagrade hramove u Viskonsinu, muslimane iz Mongolije da obiđu Kabu, a Škote da krenu u hodočašće u Svetu zemlju. Ali i pored svih oblika koje su poprimali patnja i strahopoštovanje, strahovlada i ekstaza, ili ono nepoznato što dolazi posle smrti, ništa ne ukazuje na to da je predačka polovina čovečanstva iskusila bilo šta slično onome što mi podrazumevamo pod izrazom „potreba“.

Drugi i veći deo čovečanstva rođen je u epohi koje se i ja sećam, posle Gernike 1936. Danas većina odraslih ljudi zavisi od električne energije, sintetičke odeće, nezdrave hrane i putovanja. Oni zaista duže žive; ali ukoliko verujemo osteopaleontolozima, koji čeprkaju po grobljima da bi proučavali kosti, kod tog drugog dela čovečanstva proporcionalno veći deo ljudi je neuhranjen i ima smanjene fizičke mogućnosti. A većina od danas živih pet milijardi ljudi bez dvoumljenja prihvata svoje stanje kao stanje zavisnosti od roba i usluga, zavisnosti koju

nazivaju „potreba“. U samo jednoj generaciji, čovek potreba – *homo miserabilis* – postao je norma.

Istorijsko kretanje Zapada, pod barjakom evolucije, progresa, rasta i razvoja, otkrilo je, a zatim i propisalo *potrebe*. Možemo posmatrati kako se u tom procesu odvijao prelaz od čoveka kao traljavog radnika ka čoveku zavisniku o potrebama. Podelio sam ovaj esej u dva dela. U prvom sam sakupio neka zapažanja o fenomenologiji potreba, a u drugom ulazim u trag istoriji *homo miserabilis* u svetlosti pojma „potrebe“, u kontekstu zvaničnog diskursa razvoja koji počinje s predsednikom Harijem Trumanom.

NI NUŽNOSTI, NI ŽELJE

Teško je uverljivo govoriti o istoričnosti potreba. Postojanje odredivih i izmerljivih ljudskih potreba shvata se kao nešto toliko prirodno da smo spremni da nekim bakterijama pripišemo „potrebu“ za kiseonikom, dok u isto vreme za Alberta Velikog, koji je govorio o želji velikog kamena da pada sve dok ne dostigne središte Zemlje, imamo samo snishodljiv osmeħ.

Ljudsko stanje je počelo da se definiše prema zajedničkim potrebama članova zajednice. Za novu generaciju, potrebe koje su zajedničke muškarcima i ženama, žutim i belim – pre nego zajedničko dostojanstvo ili zajedničko iskupljenje u Hristu ili nekom drugom Bogu – znak su i ispoljavanje zajedničke čovečnosti. Potrebe se s bezobzирnom blagonaklonošću podmeću drugima. Novi moral, zasnovan na nametanju osnovnih potreba, daleko je uspešnije pridobijao opšte poverenje nego njegov istorijski prethodnik, nametanje katoličke potrebe za večnim spasenjem. Zahvaljujući tome potrebe su postale svetska osnova opštih društvenih izvesnosti, zbog kojih se one nasledene kulturne i religijske pretpostavke o ljudskim ograničenjima potiskuju u oblast takozvanih ličnih vrednosti, koje, u najboljem slučaju, zavređuju tolerantno poštovanje. Širenje

Bibliografija

Izbor i komentari: Ivan Ilić

Marijev (Murry) originalni *Oxford English Dictionary* (OED) iz 1892, deli odrednicu o imenici „potreba“ samo na dva dela: a) nužnost da se nešto uradi, i b) zahtev vlasti da se nešto učini. Tokom vekova, „imati potrebu“ značilo je biti u neizbežnoj nužnosti da se nešto uradi ili postigne. OED iz 1929. pruža prvi dokaz trećeg značenja, c) stanje fiziološke ili psihološke želje koje motiviše ponašanje ka njenom zadovoljenju. Tada se „potreba“ prvi put odnosi na želju ili pretenziju ka nečemu. Sličan zaokret u Nemačkoj, doduše mnogo ranije, zabeležio je J. B. Muller, u eseju „Bedurfhis“, u okviru zbornika O. Brunner, W. Conze i R. Koselleck (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe* (Stuttgart, Klett, 1972, Tom 1, str. 440–489). Izgleda da je knjiga P. Springborga, *The Problem of Human Needs and the Critique of Civilization* (London, Allen and Unwin, 1981), jedini monografski pokušaj praćenja razvoja shvatanja analognih „potrebi“ u zapadnoj misli od starih Grka do danas.

Rasprave o pravim ili lažnim potrebama, osnovnim ili društvenim potrebama, za razliku od individualnih potreba, obično se ne bave robnim intenzitetom društva. One su stoga irelevantne za gore navedene tvrdnje. W. Leiss, *The Limits to Satisfaction: An Essay on the Problem of Needs and Commodities* (Toronto University Press, 1976), izučava genezu potreba u preobražaju želje u zahtev za robama. Ubedljiv prikaz čovekovog pada iz kraljevstva preferencija u ropstvo potreba napisao je D. Baybrooke, „Let Needs Diminish that Preferences May Prosper“, u N. Resher (ed.), *Studies in Moral Philo-*

The Development Dictionary

*n. A Guide to Knowledge as Power
Second Edition*

Edited by **Wolfgang Sachs**

- 1.** Development – Gustavo Esteva
- 2.** Environment – Wolfgang Sachs
- 3.** Equality – C. Douglas Lummis
- 4.** Helping – Marianne Gronemeyer
- 5.** Market – Gérald Berthoud
- 6.** Needs – Ivan Illich
- 7.** One World – Wolfgang Sachs
- 8.** Participation – Majid Rahnema
- 9.** Planning – Arturo Escobar
- 10.** Population – Barbara Duden
- 11.** Poverty – Majid Rahnema
- 12.** Production – Jean Robert
- 13.** Progress – José María Sbert
- 14.** Resources – Vandana Shiva
- 15.** Science – Claude Alvares
- 16.** Socialism – Harry Cleaver
- 17.** Standard of Living – Serge Latouche
- 18.** State – Ashis Nandy
- 19.** Technology – Otto Ullrich

Drugo izdanje, Zed Books, 2010.

potreba koje je iskovao moderni razvoj neće se zaustaviti pre kraja diskursa razvoja.

Lakše je sravniti sa zemljom nedovoljno klimatizovane solitere u San Huanu u Portoriku nego ugasiti žudnju za veštačkom klimom. Čim takva žudnja postane potreba, pronalaženje komfora na nekom ostrvu izloženom pasatnim vetrovima biće veoma teško. Pravo na punu zaposlenost još dugo će izgledati kao neostvariva težnja, sve dok se ne demontira potreba žena za poslovima s punim radnim vremenom. Dvadeset godina posle javnog priznanja da su medicinske usluge od marginalnog značaja za zdravlje nacije, troškovi nezdrave profesionalne medicine nastavljaju da premašuju troškove zdravog načina života. Mnogo je lakše postići konsenzus u UN da je epoha razvoja okončana, da je vreme da se potraga za mirom i pravdom *odveže od organizovanog zadovoljavanja potreba*, nego očekivati opšte prihvatanje ideje da su potrebe društvena navika nastala u dvadesetom veku, koje se u sledećem treba otarasiti.

Za ljude oblikovane moralnom klimom iz poslednjih pedeset godina, pitanja o pojmovnom statusu potreba zvuče neumesno gladnima, razorno po naše zajedničke moralne temelje i povrh svega besmisleno. Te ljude treba podsetiti da je društvena rekonstrukcija *homo sapiensa* (mudrog čoveka ili čoveka od ukusa) u *čoveka potreba* preinačila status osnovnih potreba. Od sastavnog dela ljudskog stanja, osnovne potrebe pretvorile su se u neprijatelja ili zlo.

Decenije razvoja mogu se shvatiti kao epoha tokom koje se, uz ogromne troškove, širom sveta izvodila ceremonija ritualnog okončanja oskudice. Škole, bolnice, aerodromi, kazneno-popravne ustanove, instituti za mentalno zdravlje i mediji, mogu se posmatrati kao mreža hramova posvećenih dekonstrukciji nužnosti i rekonstrukciji želja u potrebe. Čak i u poodmaklo industrijsko doba, za većinu ljudi koji su živeli u kulturama s naturalnom ekonomijom („subsistence cultures“), život se još

uvek zasnivao na priznavanju granica koje se jednostavno nisu mogle prekoračiti. Život je bio ograničen na oblast nepromenljivih nužnosti. Tlo je rađalo samo poznate useve; za putovanje do pijace bilo je potrebno tri dana; sin je po ocu mogao videti kakva ga sudbina očekuje. Naime, „potreba“ je značila nužnost u smislu „potreba kakve moraju biti“. Takve potrebe, koje su značile nužnost, morale su se trpeti.

Svaka kultura je bila društveni *geštalt* (celina, konstelacija) koji pretpostavlja prihvatanje potreba na datom mestu, u jednoj određenoj generaciji. Svaka je bila istorijski izraz jedinstvenog slavljenja života u okviru veštine patnje koja je činila mogućim da se slave nužnosti. Ono što je posredovalo između želje i patnje razlikovalo se od kulture do kulture. To su mogle biti povoljne ili nepovoljne zvezde – ili lična karma; veštičarenje i zli duhovi; ili providenje. U moralnoj ekonomiji opstanka, postojanje želja uzimalo se zdravo za gotovo, baš kao i uverenje da se one ne mogu umiriti.

Međutim, kada su se u modernom diskursu razvoja pojave potrebe, one nisu ni nužnosti, niti želje. Razvoj je reč koja znači obećanje – zajamčenu mogućnost da se prekrši pravilo nužnosti uz pomoć novih moći nauke, tehnologije i politike. Pod uticajem tog obećanja, došlo je i do promene statusa želja. Nada za dostizanjem dobra, zamenjena je očekivanjima da će potrebe biti jasno definisane i zadovoljene. Očekivanja naglašeno upućuju na „još ne“ drugačije od nadanja. Nada izvire iz nužnosti koja hrani želju. Nada je usmerena ka nepredvidljivom, neočekivanom, iznenađujućem. Očekivanja izvire iz potreba koje pothranjuje obećanje razvoja. Ona se okreću ka potraživanjima, pravima i zahtevima. Nada se poziva na proizvoljnost neke druge ličnosti, bilo ljudske ili božanske. Očekivanja se zasnivaju na delovanju bezličnih sistema, koji bi trebalo da obezbede hranu, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, sigurnost i drugo. Nada gleda u nepredvidljivo, a očekivanja u verovatno.

Nalazimo se na pragu još uvek neprepoznatog prelaska s političke svesti zasnovane na progresu, rastu i razvoju – ukorenjene u snovima prosvetiteljstva – na novu, još uvek neimenovanu svest definisanu kontrolnim mehanizmima koji obezbeđuju „održivi sistem“ za zadovoljenja potreba. Da, razvoj je mrtav. Ali dobronamerni eksperti koji propagiraju „potrebe“ sada užurbano rade na novoj konceptualizaciji svog otkrića i tako opet redefinišu ljudsko biće. Građanin se sada definiše kao kiborg. Ranija individua, koja je kao pripadnik „populacije“ postala „slučaj“, sada se oblikuje prema slici imunog sistema koji se privremeno može održati u funkciji ako se održava u ravnoteži pomoću odgovarajućeg upravljanja.

Pre trideset godina, „potrebe“ su bile jedan od desetak koncepata s kojima je oblikovan globalni pogled na svet. Izrazi kao što su „populacija“, „razvoj“, „siromaštvo“ ili „planiranje“ spadaju u kategoriju reči koje smatram skrivenim neologizmima – starim rečima čije je sadašnje uobičajeno značenje novo, mada oni koji ih koriste i dalje imaju utisak da govore ono što se oduvek govorilo. U okviru diskursa razvoja, reč i pojam „potreba“ postajali su sve privlačniji. To je postao najpogodniji izraz za imenovanje moralnih odnosa među strancima u svetu iz snova sačinjenom od država blagostanja. Takav svet je izgubio kredibilitet u matrici novog sveta koji se sada zamišlja kao sistem. Kada se danas, u tom novom kontekstu, koristi izraz „potrebe“, on „funkcioniše“ kao eufemizam za upravljanje građanima, koji su ponovo konceptualizovani kao podsistemi u okviru „populacije“.

1990.

postaje nenadmašno oruđe za svođenje ljudi na zasebne jedinice sa *zahtevima* za unos.

Kada se to dogodilo, odjednom se videlo da je *homo economicus* zastareo mit – planeta više ne može da dozvoli sebi takav rasipnički luksuz – i zamenio ga je *homo systematicus*. Potrebe ovog drugog izuma preobrazile su se iz ekonomskih prohteva u sistemske zahteve, određene isključivom profesionalnom hegemonijom koja ne trpi nikakva odstupanja. Činjenica da mnogi ljudi danas već prepoznaju svoje sistemske zahteve glavni je argument u prilog moći profesionalnog prestiža i pedagogije – i konačnog gubitka lične autonomije. Proces je prvobitno započeo gubitkom zajedničkih dobara, a sada je izgleda okončan, budući da su ljudi pretvoreni u apstraktne elemente matematičke stagnacije. Poslednja konceptualizacija tih apstraktnih elemenata nedavno je postignuta kroz reinterpretaciju „običnog čoveka“, koji se sada vidi kao krhki i samo privremeno funkcionalni imuni sistem uvek na ivici sloma. Literatura o tom razvoju precizno odražava ezoterični karakter njegove konceptualizacije. Stanje postmodernog čoveka i njegovog univerzuma postalo je, prema tom shvatanju, toliko složeno da danas samo vrhunski specijalizovani eksperti mogu delovati kao sveštenstvo sposobno da razume i definiše „potrebe“.

Ljudski fenomen tako više nije određen onim šta *jesmo*, s čime se suočavamo, što možemo podneti, o čemu sanjamo, čak ni modernim mitom da možemo proizvesti sebe iz oskudice, već po meri onoga što nam nedostaje i stoga predstavlja našu „potrebu“. A ta mera, određena razmišljanjem u okviru teorije sistema, podrazumeva radikalno novo shvatanje prirode i prava, i propisuje politiku koja se više bavi obezbeđivanjem profesionalno definisanih zahteva (potreba) za opstanak, nego ličnim težnjama ka slobodi koje bi podstakle autonomno suočavanje sa problemima.

Nade su mutirale u očekivanja. Kada nužnosti počnu da blede pod svetlošću razvoja želje se preobražavaju u potraživanja. Kada se to desi, nada i želja se ukazuju kao iracionalni ostaci mračnog doba. Ljudski fenomen je prestao da se definiše većinom trpljenja nužnosti; sada se shvata kao mera imputiranih nedostataka koji se prevode u potrebe.

Taj prelaz se za većinu ljudi na svetu dogodio tokom poslednjih trideset godina. Potrebe su tek nedavno postale univerzalno iskustvo, a ljudi su tek sada počeli da govore o svojim potrebama za skloništem, obrazovanjem, ljubavlju i ličnom intimom. Danas je postalo gotovo nemoguće poricati postojanje potreba. Pod prećutnom pretpostavkom razvoja, srčani bajpas se više ne vidi kao bezobzirna želja ili pomodni prohtev bogatih. U kontekstu tvrdoglave pobune protiv nužnosti, stranac je postao katalizator koji želju i greh integriše u opipljivu realnost potrebe. Paradoksalno, ta realnost svoj puni legitimitet postiže samo kada se potrebe koje osećam pripišu strancima, čak i kada je očigledno da većina te potrebe jednostavno ne može da zadovolji. Potreba, dakle, predstavlja normalno stanje *homo miserabilisa*. Ona označava nešto što je definitivno izvan domašaja većine. Da bismo videli kako se zapalo u taj ćorsokak, poučno je pratiti etape kroz koje se, u proteklih nekoliko decenija, predstava o potrebama povezivala s ekonomskim i društvenim razvojem.

„POTREBE“ U DISKURSU RAZVOJA

Političko stremljenje ka razvoju uvelo je potrebe u politički diskurs Zapada. U svom pristupnom govoru, američki predsednik Hari Truman zvučao je potpuno uverljivo kada je zastupao potrebu za američkom intervencijom u stranim zemljama u ime „industrijskog progresa“, u cilju „podizanja životnog standarda“ u „nerazvijenim područjima“ sveta. Nije pominjao revoluciju. Njegov cilj bio je da „olakša teret siromašnih“, što se može po-

stići proizvodnjom „više hrane, više odeće, više građevinskog materijala i više mehaničke snage“. On i njegovi savetnici videli su „veću proizvodnju kao ključ prosperiteta i mira“.¹ Govorio je u okvirima „legitimnih težnji“, a ne o „potrebama“. Truman je zaista bio veoma daleko od toga da svim ljudima pripisuje univerzalni skup jasno definisanih potreba, čije bi zadovoljenje mogao doneti samo razvoj.

U vreme Trumanovog govora, siromaštvo – u smislu tržišne ekonomije – još uvek je bilo uobičajena sudbina velike većine svetskog stanovništva. Za divno čudo, nekoliko nacija kao da je umaklo toj sudbini, da bi onda počelo da istu želju pothranjuje i kod drugih. Trumanov zdrav razum navodio ga je da veruje kako univerzalni zakon progresa ne važi samo za izolovane pojedince ili grupe, već, preko nacionalnih ekonomija, i za čovečanstvo u celini. Zato je koristio izraz „nerazvijeni“ za kolektivne društvene entitete, i govorio o potrebi da se stvori „ekonomska osnova“ koja bi mogla da zadovolji „očekivanja koja je moderni svet probudio“ u narodima širom planete.²

Dvanaest godina kasnije, Amerikanci su čuli kako se „Ljudi u kolibama i selima na polovini Zemljine kugle bore da raskinu okove masovne bede... Zavetujemo se da ćemo im pomoći da bi pomogli sami sebi... Na to se zavetujemo ne zato što su nam potrebni njihovi glasovi, već zato što je tako ispravno“.³ Tako je govorio Džon F. Kenedi 1961. u svom pristupnom govoru. Tamo gde je Truman uočio buđenje očekivanja, Kenedi je opazio sekularnu borbu ljudi protiv loše stvarnosti. Pored zadovoljavanja novih očekivanja, razvoj je, shodno tome, morao da uništi i nasleđene odnose. Njegov govor simboliše sve veću saglasnost u Sjedinjenim Državama oko toga da većina

¹ H. S. Truman, „Inaugural Address“, 20. I 1949. (Sve napomene, Ivan Ilić, osim gde je navedeno drugačije.)

² H. S. Truman, „Message to Congress on Point Four“, 24. VI 1949.

³ J. F. Kennedy, „Inaugural Address“, 20. I 1961.

Potrebe, kao izraz i kao ideja, imaju svoje mesto u okviru sadašnje mentalne topologije koja nije postojala u konstelaciji značenja prethodnih epoha. Tokom Druge razvojne dekade (1970–1980, prema UN), predstava o potrebama obasjala je semantičko nebo kao supernova. Kao što kaže Gronemejer, sadašnje insistiranje na osnovnim potrebama određuje sam ljudski fenomen kao deljiv – diskurs potreba podrazumeva da se ljudsko biće može postati manje ili više. To je kao oruđe normativno i dvoseklo isto koliko i neka snažna droga. Time što našu zajedničku ljudskost definišemo zajedničkim potrebama, pojedinca svodimo na puki profil njegovih potreba.

OD POTREBA DO ZAHTEVA

Kao što je prosvetiteljska ideja progresa pripremila teren za nešto što bi se gotovo sigurno ionako dogodilo, tako je i upravljanje društvenim promenama u ime razvoja pripremlilo političko okruženje za redefinisavanje ljudskog stanja u kibernetičkom smislu – kao otvoren sistem koji optimizira održavanje privremene otpornosti pojedinaca svedenih na podsisteme. I kao što su potrebe postale značajan amblem koji je menadžerima dopuštao da obezbede filantropska opravdanja za uništavanje kultura, tako su one sada zamenjene novim amblemom „osnovnih zahteva“, pod kojim se može opravdati novi cilj, „opstanak planete“.

Tokom sedamdesetih godina eksperti su se predstavljali kao sluge koje su pomagale siromašnima da postanu svesni svojih istinskih potreba, kao neki Veliki Brat koji im pomaže da formulišu svoje težnje. Taj san o ljudima mekog srca i plavookim dobročiniteljima danas se može lako raspršiti kao stara besmislica. „Potrebe“, u daleko više međuzavisnom, složenom, zagađenom i prenaseljenom svetu, ne mogu se više utvrditi i kvantifikovati, osim kroz mukotrpan timski rad i ispitivanje sistemskih specijalista. U *takvom* novom svetu, diskurs potreba

nešto što pripada hijerarhiji koja ima objektivni i normativni status. O njima se obično govori kao o činjenicama koje stručnjaci za potrebe moraju objektivno proučavati. Neki od novih ekonomista idu dotle da od te hijerarhije potreba prave kamen temeljac nove etike. Na primer, Erich Fromm je verovao da je

„zdravo društvo ono koje odgovara potrebama čoveka, ne obavezno onome što on *oseća* kao svoje potrebe – zato što se čak i najbolesniji ciljevi subjektivno mogu doživljavati kao nešto što se najviše želi – već onome što njegove potrebe *objektivno* jesu, koliko se proučavanjem čoveka to može dokučiti.“¹⁸

Do sada najpotpuniju kritičku studiju diskursa potreba i njegovih implikacija sačinila je Marijan Gronemejer.¹⁹ Ona smatra da su potrebe, u sadašnjem smislu, nov način formulisanja pretpostavke o univerzalnoj oskudici. Na osnovu njene argumentacije prilično je izvesno da javni kredibilitet ekonomskih pretpostavki, koji je već poljuljan, može opstati samo ako se nova ekonomija rekonstruiše na pretpostavci odredivih „osnovnih potreba“. Gronemejer dalje pokazuje da potrebe, definisane u okvirima navodno naučnih kriterijuma, zahtevaju redefinisane ljudske prirode prema konvencijama i interesima profesionalaca koji upravljaju i služe tim potrebama. Ekonomija zasnovana na prohtevima – bilo za terapijom, obrazovanjem ili prevozom – sada neizbežno vodi do društveno nepodnošljivog nivoa polarizacije. Suprotno tome, ekonomija zasnovana na potrebama – uključujući njihovu identifikaciju od strane eksperata i dobro upravljanje njihovim zadovoljavanjem – može pružiti legitimitet bez presedana korišćenju te nauke u službi društvene kontrole čoveka „potreba“.

¹⁸ Erich Fromm, „The Psychology of Normalcy“, *Dissent*, New York, Vol. 1, Spring 1954, str. 139–143.

¹⁹ Marianne Gronemejer, *Die Macht der Bedürfnisse: Überfluss und Knappheit*, Reinbeck, Rowohlt, 1988.

ljudi ima potrebe, da im te potrebe daju prava, koja se opet prevode u pravo na brigu i kao takva nameću dužnosti bogatima i moćnima.

Prema Kenediju, te potrebe nisu samo ekonomske prirode. „Siromašne“ nacije „su prepoznale potrebu za intenzivnim programom za samopomoć“, potrebu „za društvenim progresom koji je neizbežan uslov rasta, a ne zamena za ekonomski razvoj... Bez društvenog razvoja velika većina ljudi ostaje u siromaštvu, dok privilegovana manjina uživa u pogodnostima sve većeg obilja“.⁴

Godinu dana po Kastrovom dolasku na vlast, Kenedi je obećao više od puke ekonomske ili tehničke pomoći; svečano se obavezao na političku intervenciju – na „pomoć mirnoj revoluciji nade“. Pored toga, u potpunosti je prihvatio prevladavajuću konvencionalnu retoriku političke ekonomije. Morao se složiti sa Hruščovom, koji mu je u Beču rekao: „Neprekidni revolucionarni proces u različitim zemljama jeste status kvo, i svako ko pokuša da zaustavi taj proces ne samo da menja status kvo već je i agresor.“⁵ Tako je Kenedi naglasio „šokantno i hitno stanje“ i potrebu za „savezom za društveni progres“. Za Trumana, moderni svet je „probudio nove težnje“, dok se Kenedi usredsredio da ljudima „olakša breme njihovog siromaštva“. Kenedi je verovao da polovina sveta „živi u okovima bede“, sa osećanjem nepravde „koja rađa politički i društveni nemir“. Iz ugla Bele kuće šezdesetih godina, siromaštvo je prestalo da bude sudbina; postalo je operativni koncept – rezultat nepravdanih društvenih i ekonomskih uslova, nedostatka modernog obrazovanja, prevage neodgovarajuće i zaostale tehnologije. Na

⁴ J. F. Kennedy, „Special Message to Congress Requesting Appropriations for the Inter-American Fund for Social Progress and for Reconstruction in Chile“, 14. III 1961.

⁵ Navedeno u Richard Nixon, 1999: *Victory Without War*, London, Sidgwick, 1988, str. 48.

siromaštvo se tada gledalo kao na kugu, nešto podložno terapiji, na problem koji treba rešiti.

Ujedinjene nacije su 1962. godine počele da operacionalizuju siromaštvo. Generalni sekretar je govorio o „ljudima koji žive ispod prihvatljivog minimuma životnog standarda“. Verovao je u dve ideje: čovečanstvo se sada može razdvojiti na one iznad i one ispod merljivog standarda; a nova birokratija je imala zadatak da uspostavi kriterijum za određivanje toga šta je prihvatljivo, a šta nije. Prvi instrument stvoren da bi se ustanovio taj standard nazvan je BNP (bruto nacionalni proizvod). To sredstvo, prvi put javno upotrebjeno krajem četrdesetih godina dvadesetog veka, predstavlja začuđujući mentalni mikser koji meša sve robe i usluge koje ljudi proizvode i tako dobijeni omlet definiše kao bruto vrednost nacije. Taj bruto nacionalni bučkuriš cedi iz stvarnosti samo one karakteristike koje ekonomisti mogu da svare. Već krajem sedamdesetih godina postalo je jasno da pod okriljem razvoja većina ljudi postaje sve siromašnija kako BNP raste.

Predsednik Svetske banke je 1973. godine izjavio da je „progres meren samo jednim etalomom, BNP, značajno doprineo povećanju nejednakosti u raspodeli prihoda“. Iz tog razloga, Maknamara je objavio da centralni cilj politika razvoja treba da bude „napad na apsolutno siromaštvo“, koje je posledica ekonomskog rasta i koje pogađa „40% od skoro dve milijarde pojedinaca koji žive u zemljama u razvoju“. Po njemu, ta nuspojava razvoja je „tako ekstremna da degradira živote pojedinaca ispod minimalne norme ljudskog dostojanstva“.⁶ On je u okviru Svetske banke oformio trust mozgova koji je počeo da te „norme ljudskog dostojanstva“ prevodi u tehnička merila za izdvojene⁷, specifične potrebe, koje

⁶ R. S. McNamara, „Address to the Board of Governors, World Bank“, Nairobi, 24. IX 1973.

⁷ Ilić ovde koristi izraz „disembedded (potrebe)“, pozajmljen od Karla Polanijija, u smislu gledanja na „potrebe“ nezavisno od specifičnih druš-

ne postoji. Ekonomska teorija ne priznaje postojanje nečeg kao što je „potreba“. Takođe, ekonomija može reći mnogo toga korisnog o prohtevima, sklonostima i potražnji. Ali „potreba“ je moralni, filozofski ili fizički imperativ koji ne trpi nikakav kompromis ili prilagođavanje – ili (ekonomsku) analizu.

Većina ekonomista se sve do danas deklarirala kao nekompetentna za uključivanje potreba u svoje analize i radije prepušta raspravu o potrebama filozofima ili političarima. S druge strane, sve veći broj ekonomista, kritičara konvencionalne razvojne teorije i prakse, smešta „osnovne potrebe“ u temelje onoga što će početi da se zove „novi ekonomski poredak“.¹⁶ U potrebama pronalaze termin za nesavladive, međusobno nesamerljive zahteve ljudske prirode. Oni snažno ukorenjuju ekonomsku teoriju u ontološki status ljudskog bića. Smatraju da se, sve dok se osnovne potrebe ne zadovolje pomoću ekonomije, ekonomske sklonosti, izbori i prohtevi jednostavno ne mogu efikasno formulirati. Njihov novi svetski poredak je izgrađen na temeljima čovečanstva čije su osnovne potrebe zadovoljene zahvaljujući novoj vrsti ekonomije, koja priznaje njihovo postojanje.

Ali pre nego što bi se koncept potreba mogao uključiti u ekonomsku razmatranja, on se mora definisati i klasifikovati. Za taj poduhvat, teorija o hijerarhiji potreba Abrahama Maslova¹⁷ postigla je svoj veliki uticaj pomalo kasno. Zaista, potrebe za fizičkom sigurnošću, naklonošću, poštovanjem i konačno za samoostvarenjem, obeležavaju aktuelne rasprave kao ključne kategorije. Za razliku od prohteva, koji su još od vremena Hobsa smatrani za međusobno istovetne – „pošto su oni jednostavno ono što ljudi hoće“ – potrebe se kontinuirano izučavaju kao

¹⁶ Na primer, M. Lutz i K. Lux, *Humanistic Economics: The New Challenge*, New York, The Bootstrap Press, 1988.

¹⁷ Abraham Harold Maslow, „A Theory of Human Motivation“, *Psychological Review*, 50, str. 370–396, 1943.

Pod velikom težinom novih struktura, kulturni kamen temeljac siromaštva ne može ostati netaknut; on se lomi. Ljudi su prisiljeni da žive na krhkoj pokorici, ispod koje vreba nešto potpuno novo i nehumano. U *tradicionalnom* siromaštvu, ljudi su mogli računati da će pronaći neki kulturni oslonac. I uvek je postojao neki osnovni nivo u koji se moglo uzdati, kao u slučaju bespravnih stanara ili prosjaka. *S ove strane groba niko nije mogao potonuti*. Pakao je bio prava jama koja je čekala posle smrti, ali samo one koji nisu delili sa siromašnima u ovom životu. To više ne važi. Modernizovani otpadnici nisu ni prosjaci ni skitnice. Oni su žrtve potreba koje im je pripisao neki od „podvodača siromaštva“.¹⁵ Pali su ispod granice siromaštva, i iz godine u godinu imaju sve manje šanse da se ponovo uzdignu iznad te granice i zadovolje potrebe koje sada sami sebi pripisuju.

Socijalna zaštita nije kulturni oslonac. To je nečuveni tip posredovanja oskudnim resursima preko činilaca koji ne samo što određuju šta je to potreba i utvrđuju gde se ona javlja, već i pomno nadziru njeno zadovoljavanje – sa ili bez odobrenja onoga čija je ta potreba. Socijalno osiguranje nije oslanjanje na podršku zajednice u slučaju nesreće. Ono je pre jedan od krajnjih oblika političke kontrole u društvu u kojem se zaštita od budućih rizika ceni više od omogućavanja sadašnjeg zadovoljstva ili sreće. Jasno je da potrebe, shvaćene kao kriterijum za razvojne strategije, nemaju ništa zajedničko s tradicionalnim nužnostima ili željama, kao što sam već napomenuo. A ipak, tokom druge i treće „razvojne dekade“, milioni ljudi su naučili da svoje siromaštvo doživljavaju kao nezadovoljene operacionalizovane potrebe.

Paradoksalno, „potrebe“ su postale najmoćniji amblem uprkos činjenici da za konvencionalnog ekonomistu reč „potreba“

¹⁵ Izrazi „podvodač siromaštva“ („poverty pimp“) i „osiromašitelj“ („povertician“) skovani su tokom kampanje Edvarda Koha (Edward Koch) za gradonačelnika Njujorka 1988.

se mogu izraziti u monetarnim terminima. Pozivanje na „potrebe“ postalo je metod s kojim su sociolozi i birokrate od sada mogli da razlikuju puki rast od pravog razvoja.

Sve dok je siromaštvo bilo sinonim za ljudsko stanje, na njega se gledalo kao na sveprisutnu crtu društvenog pejzaža svake kulture. Pre i iznad svega, ono se odnosilo na nesigurne uslove u kojima je većina ljudi, tokom većeg dela vremena, preživljavala. Siromaštvo je bilo opšti koncept za specifično kulturno tumačenje nužnosti življenja u veoma skućenim granicama, različito definisanim u svakom datom mestu i vremenu. To je bio naziv za jedinstven i ekološki održiv stil suočavanja sa istorijski datom, umesto tehnički konstruisanom nužnošću, za „potrebu“ za suočavanjem s neizbežnim, a ne s nekim nedostatakom. Siromaštvo se, makar u hrišćanskoj Evropi, shvatalo kao neizbežna sudbina nemoćnih. Ono označava ontološku situaciju svih onih koji „moraju umreti... ali ne još“. U svakom slučaju, ni moć, ni bogatstvo, niti siromaštvo nisu se povezivali s produktivnošću ljudskih grupa.

To shvatanje o nužnosti prihvatanja sudbine, *kismet*, providenja, Božje volje, bilo je podriveno širenjem prosvetiteljstva. Početkom 20. veka, kada je progres počeo da označava tehnološku i političku pobunu protiv svih ideologija koje priznaju pravilo nužnosti, ono je izgubilo veliki deo svog legitimiteta. Već u doba parne mašine, inženjer je postao simbol oslobodioca, mesija koji će povesti čovečanstvo u osvajanje prirode. Do početka 20. veka i samo društvo je postalo predmet manipulativnog inženjeringa. Ali tek je društveno prevođenje progressa u profesionalno usmeravani razvoj od pobune protiv nužnosti napravilo programiranu zarazu. To najbolje pokazuje poistovećivanje milosrđa s tehničkim pokroviteljstvom progressa, izraženo u socijalnim enciklikama pape Pavla VI (1897–1978). Taj papa

tvenih, istorijskih i kulturnih uslova; doslovno, na potrebe se gleda kao na nešto „neugrađeno“ u specifične ljudske kontekste. (AG)

Fashion's new favorite! Van Row collar in Oxford cloth. New, soft, rounded collar, without stays.

The roll's the thing! Van Roll button-down spread in Oxford. Curves from neck to collar point.

College and alumni tradition! Button-down in Oxford cloth. Casual yet always dressy.

Rumor has it that even he would gladly swap his bear's tooth for a Van Heusen Oxford!

Style sensation! Van Roll collar in Oxford cloth ... rolls as it spreads ... for a more casual look.

**4 out of 5 men
want Oxfords
...in these new
Van Heusen styles**

Come in whites, colors and stripes. Only **14.50**
A new shirt free if your Van Heusen shrinks out of size.
The ties: Van Heusen Oxford Shirtmats, \$1.50
Phillipsborn Corp., N.Y., U.S.A. Makers of Van Heusen Shirts & Sport Shirts
You • Peppers • Washburns • Saks • Brooks • Brooks • Collins
and the famous Van Heusen Century Shirt with the soft collar that won't wrinkle ever.

Van Heusen [®]
"the world's smartest" shirts

LIFE, 1952: reklama za košulje „Oksford“, američke firme Van Heusen. Ispod slike „divljaka“ piše: „Priča se da bi čak i on rado zamenio svoje kljove divljeg vepra za jednu Van Heusenovu košulju 'Oksford'!“

litet. Pod različitim znamenjima, upustili su se u ekonomsku kolonizaciju neformalnog sektora. Neka ljudi koji su postali svesni svojih „potreba“ sami vide kako će ih zadovoljiti.

Novi naglasak je stavljen na podsticanje delatnosti koje će ljude uposliti na crnom tržištu, u razmenskoj ekonomiji ili u samodovoljnom „tradicionalnom sektoru“. Iznad svega, rad u senci je postao kvantitativno značajniji ne samo u praksi već i u politici. Pod radom u senci podrazumevam obavljanje neplaćene delatnosti koja je, u tržišno intenzivnom društvu, neophodna da bi se kupljena dobra preobrazila u potrošnu robu. Konačno, delatnosti povezane s raznim oblicima samopomoći, koje su se šezdesetih godina smatrale drugorazrednim, tokom osamdesetih godina su za planere i organizatore postale omiljeni sektor rasta. To je kontekst u kojem se mora tumačiti oživljavanje diskursa o potrebama.

POD MASKOM SAOSEĆANJA

Razvoj se može predstaviti kao proces lišavanja ljudi zajedničkih dobara iz njihovih tradicionalnih kultura. Tokom tog prelaznog razdoblja, kulturne sponje se kidaju, iako na površan način kultura može i dalje da nijansira razvoj – treba samo pogledati ljude sa sela nedavno presađene u ogromne gradove Trećeg sveta. Razvoj se može zamisliti kao udar vetra koji ljude obara s nogu, čupa ih iz njima bliskog okruženja i baca na veštačku podlogu, u novu životnu strukturu. Kako bi opstali na tim izloženim i uzdignutim temeljima, ljudi su prisiljeni da dostignu novi minimalni nivo potrošnje, na primer, u formalnom obrazovanju, merama zdravstvene zaštite, čestom korišćenju transporta i iznajmljivanju stambenog prostora. Ukupan proces se obično opisuje jezikom inženjerstva – stvaranje infrastrukture, izgradnja i koordinacija sistema, različiti stadijumi rasta, društvene stepenice napredovanja. Čak se i o ruralnom razvoju govori tim urbanim jezikom.

ljudi u smislu njihove relevantnosti za ekonomiju. Sredinom šezdesetih godina ekonomski progres je zavisio od sposobnosti da se u velike grupe stanovništva usadi potreba za „kvalifikovanom radnom snagom“. Obrazovanje, zdravstvena služba, javno informisanje i menadžment ljudskih resursa uveliko su se razmatrali u mnogim područjima „planiranja radne snage“. Vođe narodnih pokreta koji su promovisali „konscijentizaciju“ (podizanje svesti, osveščivanje), od Trivandruma (Thiruvananthapuram, Indija) do Brazila, zapravo su podržavali istu ideju – sve dok ljudi ne promene i ne prepoznaju svoje potrebe, ne mogu doprinositi rastu produktivnih snaga.

Ta euforija nije dugo trajala. Tokom sedamdesetih godina dva empirijska zapažanja izmenila su shvatanje „ljudskog kapitala“ razvijeno šezdesetih godina.¹⁴ S jedne strane, pretpostavka da se vrednost obrazovanja ili medicinskih usluga neposredno odražava na kvalifikovanost radne snage izgubila je dosta na svom kredibilitetu. Nije se moglo dokazati da su investicije u škole ili klinike bile uzročno povezane s pojavom produktivnijih ljudi. S druge strane, radna teorija vrednosti je izgubila svoje značenje, čak i u onom oslabljenom smislu u kojem je ušla u glavni tok ekonomske misli. Postalo je očigledno da, bez obzira na raspoloživost kvalifikovane radne snage, modernizovani sektor ne može biti dovoljno radno intenzivan da bi stvorio dovoljno radnih mesta koja bi opravdala ekonomski neophodnu preraspodelu prihoda koju podrazumevaju troškovi socijalnih usluga. A nijedna zamisliva razvojna strategija usmerena na zapošljavanje ne može stvoriti plaćena radna mesta za najugroženiju trećinu stanovništva u bilo kojoj zemlji u razvoju, osim nekoj najizuzetnijoj. Posledica toga bila je da su planeri tokom osamdesetih godina melodiju razvoja prebacili u dublji tona-

¹⁴ Taj koncept je, u svoj njegovoj brutalnosti, definisao Sherwin Rosen, „Human Capital: A Survey of Empirical Research“, Ronald G. Ehrenburg (ed.), *Handbook of Labour Economics*, vol. I, Greenwich: Jai Press, 1972.

je bio duboko posvećen svetom Franji Asiškom – vereniku Gospe Siromaštine. A ipak je svoje vernike podučavao dužnosti da povećavaju produktivnost i pomažu drugima u razvoju.

„Pojedinačne nacije moraju povećati nivo kvantiteta i kvaliteta proizvodnje da bi život svih svojih građana učinile istinski dostojanim čoveka, i doprinele zajedničkom razvoju ljudskog roda.“⁸

„Potpuni razvoj pojedinca mora biti praćen razvojem ljudskog roda i mora se postići zajedničkim naporom.“⁹

U takvim rečenicama, verske vođe svih veroispovesti, nijansi i političkih opredeljenja blagoslove pobunu protiv ljudskog stanja. Papa Pavle VI je značajan jer je, na neki način, preuzeo vođstvo na levoj strani. U toj enciklici, međutim, papa još uvek govori jezikom pedesetih godina. Kao i za Trumana, siromaštvo je za njega još uvek predstavljalo neku vrstu zajedničkog dna: stanje od kojeg počinje progres.

Sedamdesetih godina siromaštvo je u javnom govoru steklo novu konotaciju – ekonomskog praga. I to je u svesti modernih ljudi promenilo njegovu prirodu. Siromaštvo je postalo mera za nedostatak koji neka osoba ima u smislu „potrebne“ robe, a još više „potrebnih usluga“. Definisanjem siromašnih kao onih kojima nedostaje ono što bi mogli kupiti novcem, kako bi postali „uistinu ljudi“, siromaštvo, u Njujorku baš kao i u Etiopiji, postaje apstraktna univerzalna mera smanjene potrošnje.¹⁰ Oni koji opstaju i pored indeksirane smanjene potrošnje, time se smeštaju u novu, podljudsku kategoriju i posmatraju kao žr-

⁸ Pope Paul VI, „On Promoting the Development of Peoples“, *Encyclical Letter*, Rome, 26. III 1967, str. 20.

⁹ *Ibid.*, str. 18–19.

¹⁰ Prema *New Oxford English Dictionary*, koncept „linije“ ili „granice siromaštva“ skovao je 1901. B. S. Rauntri (Benjamin Seebohm Rowntree), proizvođač čokolade, kvekerski filantrop i prijatelj Lojda Džordža. Sinonim „nivo siromaštva“ usvojen je znatno kasnije, 1976.

tve dvostruke nevolje. Njihovo *de facto* preživljavanje postaje gotovo neobjašnjivo u ekonomskim okvirima, dok se njihovo stvarno preživljavanje označava kao podljudsko, ukoliko ih već otvoreno ne posmatramo kao neljudske i nedolične.

Političari su uključili frazu o siromaštvu u svoje platforme, a ekonomisti su počeli da izučavaju teorijski značaj tog neelastičnog praga. U ekonomskoj teoriji se ne može govoriti o (ekonomskim) prohtevima ispod nivoa prihoda na kojem potrebe postaju nesamerljive u pogledu izdržavanja. Ljudi koji su izgubili svoja sredstva za izdržavanje izvan ekonomije gotovog novca i koji pod tim uslovima samo povremeno i minimalno imaju pristup gotovom novcu, ne mogu da se ponašaju u skladu sa ekonomskom racionalnošću; oni, na primer, ne mogu da sebi priušte da hranu razmene za sklonište, odeću ili oruđe. Niti su deo ekonomije, niti su sposobni da žive, osećaju ili se ponašaju kao što su to činili pre gubitka podrške moralne ekonomije osnovnog izdržavanja. Ekonomski bogalji, iz te nove kategorije, tako definisane, u stvari mogu opstati, ali oni ne učestvuju u potpunosti u karakteristikama *homo economicusa*. Oni postoje – svuda na svetu – ali kao marginalci, ne samo u odnosu na nacionalnu ekonomiju, već i na samo moderno čovečanstvo, od kada je ovo drugo, još od vremena Mandevila, definisano u okvirima sposobnosti pravljenja izbora pod pretpostavkom oskudice. Za razliku od svojih predaka, oni imaju hitne ekonomske potrebe, a za razliku od legitimnih učesnika u modernoj ekonomiji – ma koliko siromašnih – bilo kakav izbor između alternativnih zadovoljenja, sadržan u konceptu ekonomske potrebe, za njih ne važi.

Nije čudno što su „karakteristike populacije“ počele da se unose u razvojne proračune. Populacija prestaje da bude egzogeni objekat za koji se razvoj mogao planirati. Umesto toga ona počinje da se računa kao endogena varijabla, zajedno s kapitalom i prirodnim resursima. Dok se početkom pedesetih godina

na problem zemalja u razvoju suštinski gledalo kao na problem produktivnog bogatstva, krajem iste decenije bilo je opšteprihvaćeno da ključni faktor nije proizvodnja, već pre sposobnost za proizvodnju svojstvenu ljudima.¹¹ Ljudi tako postaju legitimni sastojak ekonomskog rasta. Tako se više nije morala praviti razlika između ekonomskog i društvenog razvoja, budući da je razvoj – za razliku od rasta BNP – automatski morao uključivati i jedno i drugo. Nedovoljno kvalifikovani ili iskorišćeni (kapitalizovani) ljudi sve više su se spominjali kao breme ili kočnica razvoja. Taj treći evolutivni korak, koji u računicu ekonomskog rasta uključuje ljudski faktor, imao je istoriju koja osvetljava semantiku reči „potrebe“.

Sredinom pedesetih godina ekonomisti su pod uticajem V. Artura Luisa počeli da smatraju kako na određene komponente medicinskih i obrazovnih usluga ne treba gledati kao na ličnu potrošnju, zato što su to nužni preduslovi ekonomskog razvoja.¹² Velike razlike u rezultatima sličnih razvojnih politika u zemljama na istom nivou monetarnih prihoda ne mogu se objasniti ako se ne obrati pažnja na investicije u ljude. Kvalitet i raspodela obuke, fizičko blagostanje, društvena disciplina i participacija počeli su da se nazivaju „rezidualni faktor“.¹³ Nezavisno od raspoložive količine kapitala i radne snage, izgledalo je da ekonomski razvoj zavisi od tih društvenih kvalifikacija

¹¹ *The United Nations Development Decade: Proposals for Action*, New York, UN Department of Economic and Social Affairs, 1962.

¹² Videti R. Findlay, „On W. Arthur Lewis Contribution to Economics“ (1980), *Journal of Economics*, 1, 1982, str. 62–76.

¹³ Videti „Solow factor“ (po američkom ekonomisti Robertu Solowu i njegovoj novoj teoriji ekonomskog rasta, prvi put izloženoj 1957) ili „total-factor productivity (TFP)“, „ukupni faktor produktivnosti“; ne mere se više prost *input* i *output* već se gledaju svi faktori koji doprinose produktivnosti (kvalifikovana radna snaga, nauka, tehnologija, inovacije) i koliko se efikasno koriste. (AG)